AMMIANI MARCELLINI

FRAGMENTA MARBURGENSIA

EDIDIT

HENRICUS NISSEN

ACCEDIT TABULA PHOTOLITHOGRAPHICA

BEROLINI
APUD WEIDMANNOS
MDCCCLXXVI

AMMIANI MARCELLINI

FRAGMENTA MARBURGENSIA

EDIDIT

HENRICUS NISSEN

ACCEDIT TABULA PHOTOLITHOGRAPHICA

BEROLINI

APUD WEIDMANNOS

MDCCCLXXVI

ARGUMENTORUM INDEX

Fragmenta Marburgensia

Commentarii

NOTARUM INDEX

M = fragmenta Marburgensia.

V = codex Vaticanus 1873, olim Fuldensis. Eius libri plenam lectionis varietatem addidi Franciscum Eyssenhardt et Victorem Gardthausen secutus. Ille enim in editione quae Berolini a. 1871 prodiit, codicem diligenter exscripsit praeterquam quod *ae* et *e* elementa inter se commutata plerumque non notavit; hic autem pro amicitia sua quas in maiorem editionem sibi paraverat schedas, eas pleno iure mihi utendas concessit. Sunt quae alterutrum fugerunt: ea indicare superfluum visum est, quia fragmentis nostris et editione Accursii comparatis quae singulorum fides esset testimoniorum satis apparebat. Contra quae utrumque fugisse videntur, ea plerumque dubitationis signo notavi. Denique haud reticuerim me valde incertum esse, num editores inter manum secundam et tertiam et primam ubique accurate distinxerint.

b = [Corpus script. rom. ed. I] Suetonius rel. Ammianus ex recognitione Erasmi Roterodami. Basileae apud Io. Frobenium a. 1518.

A = Ammianus Marcellinus a Mariangelo Accursio mendis quinque millibus purgatus et libris quinque auctus ultimis nunc primum ab eodem inventis. Augustae Vindelicorum a. 1533.

G = [Corpus script. rom. ed. II] Suetonius rel. Ammianus Marcellinus quatuor libris auctus. Basileae in officina Frobeniana a. 1533. Quo libro utendi facultatem bibliothecae Gottingensis praefecti dedit liberalitas.

Amm. Marc.
XXIII 6,37 cremat. & ſiaqua uoluerıt abluere quıſquam aeſtuſ
excıtat acrıoreſ ıncendıorum ɴec remedıo ullo quam
38 ıctu puluerıſ conſopıtur. Paratur autem hocmodo
oleum uſuſ communıſ herba quadam ın fectum con
dıunt harum rerum perıtıa ad dıuturnıtatem ſer
uanteſ & coaleſcenſ durı exmaterıa [b]uenenaturalıa.
ſımılıſ oleo craſſıorıſpecıeſ gıgnıtur aput perſaſ quam
39 utdıxımuſ naıtham uocabulo appellauere gentılı. Per
haec loca cıuıtateſ dıſperſae ſunt plureſ quıſomnıbuſ
preſtant zonbıſ &patıgran &gazaca ınter quoſ opıbuſ
&magnıtudıne moenıum conſpıcueſunt heraclıa &ar
ſacıa & europoſ & cyropolıſ &ecbatana ſubıaſomo mon
40 te ınterrıſ ſıtae ſyromedoram Amneſ haſ regıoneſ prę
tereunt multı quorum maxımeſunt [h]coaſper & cındeſ
& amarduſ & charında & cambyſeſ & cyruſ cumagno
& ſpecıoſo cyruſılle ſuperıor rexamabılıſ abolıto uete
re ıduocabulum dedıt cum ereptum ıre regna ſcythı
cateſtınar& quod & forteſeſt ut ıpſe ea ferebatur & uıaſ
ſıbıutıle ımpetu ıngentı molıtuſ ın caſpıum dılabı
41 tur mare. Per tractuſ merıdıanoſ expanſa poſthęc
confınıa lıtorıbuſ proxıma perſıſ habıtatur antıqua
mınutıſ frugıbuſ dıueſ & palmıte aquarumque co
pıa ıucundıſſıma Amneſ quıppe multı per eam
ante dıctum fluunt ſınum quorum maxımıſunt

In margine manu saec. XVIII. annotatum est: Fridewalt ão. 1586. 3 *iacto* b. *iactu* AG. — 4 *uſue* V. corr. bAG. — 5 *harum*? M. *et diuturnitatem servans* b. *periti ad* AG. — 6 *be*[u²]*nenatu*[ra¹]*lia* V. *diu ex materia bene naturali* bA. *durant ex materia uenae naturalis* G. — 7 *quae species* add. G. *apud* bAG. — 8 *na*[p]*itham* V. *napthtam* b. *naphthtam* A. *naphtham* G. — 9 *queis* bAG. — 10 *praestant Zombis* bAG. *Parigia* bA. *Patigra* G. *Grazaea* bA. *quas* bAG. — 11 *conspicuae* bAG. *Heracia* b. — 12 *Arsatia* bA. — 13 *Syromedorum* bAG. — 14 *maximi* bAG. *eohaſper* V. *Choaspes* bAG. *Cyndes* bA. *Gyndes* G. — 15 *Arriardus* bA. — 16 *spacioso* bAG. — 17 *regn*[a] V. — 18 *t*[d]*eſtinaret* V. *destinaret* bAG. *fortis esset* bAG. *ut ipse ea ferebat* b. *ut ipse ferebat* A. *ut ipse ferebatur* G. — 19 *utiles* bA. *ut ille* G. — 21 *littoribus* bG. *proximia* b. *antiquis* b. — 22 *minutis* om. b. *palmitae* b. — 23 *i*[o²]*ucundiſſima* V. *omnes* corr. *o* eraso M. *eum* bA. — 24 *in antedictum* G.

Amm. Marc.
XXIII 6, batraditeſ & rogomanuſ &briſoana atquebagrada
42 Oppidauero mediterranaſunt amphora Incertum
enim quaratione per oraſmaritimaſ nihilcondide
runt inſigne interque perſe poliſeſt clara &ardea
& habraatiſ atque tragonice; Inſulaeuero uiſentur ibi
43 treſ tantum cadianaſ & fara &alexandria hiſpropin
quant parthy & ſiti ſubaquilonecoleoteſ niualeſ ter
raſ & prunoſaſ quorum regioneſ choadreſ fluuiuſ
inter ſcindit c&eriſ abundantior & haec potiora reſi
duiſunt oppida genoniam moeſia charaxapamia ar
te[a c]ana & ecaton phyloſacuiuſ finibuſ percaſpia litora
aduſque portarum anguſtiaſ ſtadia quadraginta
44 numerantur &mille feriſunt illic habitator eſſunt
pagorum omnium atque pugnaceſ eoſque ita cer
tamina iuuant &bella utiudicetur interalioſ om
neſ beatuſ qui inproeuo profuderit animam. exce
denteſenim euita morte fortuita conuicuſ inſec
45 tantur degeneriſ & ignaboſ. quibuſ ab orientali
auſtralique plaga arabeſ beaticonterminant.
Ideo ſicappellati quodfrugibuſ iuxta & fetibuſ
& palmite odorumque ſuauitate multipliciſunt
locupleteſ. magne queeorumparteſ marerubrū
altere dextro contingunt leua perſicomari con
limitant elementi utriuſque potiri boniſ omnibuſ

1 *Vatrachites* bAG. *Rhogomanis* A. *et* om. *Rogomanis* bG. *Brisone* b. *Bagrade* b. — 2 *mediterranea* bAG. *interdum* b. — 4 *inter quae* bAG. — 5 *Orobatis* bAG. *Tragonica* bG. *visuntur* bAG. *ubi* b. — 6 *Cadiana* A. *Tibiana* bG. *Phara* bAG. — 7 *Parthi siti* A. *Parthi et Scythae siti* bG. *colentes* bAG. — 8 *pruinosa* b. *Choatres* bAG. — 9 *caeteris* bAG. — 10 *residuis* G. *Genonia* bAG. *Moesia* om. bG. *Charaxa* A. — 11 *Arthacana* bA. *ecatonphiloſ* M. hasta addita i in y mutavit, religiose expressit V. *Hecatonpylos* A. *Hetacompilos* b. *Hecatompylos* G. *littora* bG. — 13 *habitatoreſ ſunt* V. del. bAG. — 16 *proeuo* [li^2] V. *praelio* bAG. *fuderit* bG. — 17 *conuicuſ* V. *convitiis* bAG. — 18 *ut degeneres et ignaros* bAG. — 20 *foetibus* bAG. — 22 *magnae* bAG. *rubrum mare* bAG. — 23 *altere* [a^2] V. *a latere* bAG. *dextero* bG. *laeva* AG. *leva* b. *collimitant* bAG. — 24 *potioris* b.

Amm. Marc.
XXVIII. 4 quod & in maiores conuiuio uel consessu proconsula
22 ris quidam est antelatus. Subsident aliqui curio
sos homines senes aut iuuenes orbos uelcaelibos. aut
&iam uxores habentesse liberos. Necenim in hoctitu
lo discrimen aliquo obseruatur ad uoluntates ton
dendafallicientes potest regnsimiris quicum suo remis
iudicns ordinatis quae bant reliquerint his quibus
morem gerendo testatisunt ilicopereunt ut id in
pleris orae fatorem operiente Nec puteos Necfacili
potest aegritudo testam comitatum est
23 his quistuam cum dignitatelic&
uic& umida gradies notos antira aliquato contuetur
aspectu utpostcaptas syracusas existimes reuertimus
24 marcellum multiapud eos Negantes esse super as po
testates in caelo Nec in publico prodeunt Nec prau
dent Nec lauariari. arbitrantur se cautius posse ante
quam efemeri descrupulosae scisitata didicerint ubi
sit uerbi gratia signum mercurii uel quotam cancro
25 sideris partem polum discurrens optinent luna. Ali
ud si creditorem suum flagitarem lestiuo aduerterit
debitum adaurigam confugit audentem omnia prae
licenter eumque utbeneficum curatur geri VNde
nonnisi reddita cautione dispendioque adflictus
grau discedit &additur huic debitorem uoluntarju

1 *quod ei* G. *maiore* AG. — 2 *subrident* A. — 3 *coelibes* A. *caelibes* G. — 4 *habentes et liberos* AG. *in* om. VA. — 5 *aliquod* AG. *condendus* G. — 6 *potest regiis* VA. *eos te·hnis* G. *postremis* A. *supremis* G. — 7 *quae bona* A. *quae habebant* G. — 8 *impleris* VA. — 9 *horae* A. — 10 post *testam* V lacunam 20 litterarum Eyss., 23 litterarum Gardt. ascribunt. *testament* A. *comitatu* A. — 11 post *quistuam* lac. 18 litterarum V. *quisquam* A. post *licet* lac. 11 litt. V. — G. inde a 8 *ut id in* usque ad 11 *tuam* omisit: pergit *alius cum dignitate licet. cervice.* — 12 *gradiens* AG. *antea* G. *obliquato* AG. — 13 *affectu* A. *reverti M. Marc.* G. — 14 *negant* G. — 15 *coelo* A. — 15 *ari* om. AG. — 17 *ephemeride* AG. *scrupilosae* V. *scrupulose* AG. — 18 *cancri* AG. — 19 *obtineat* AG. — 20 *alius* VAG. *flagitare illectivo* A. *flagitare molestius* G. — 22 *veneficum* G. post *geri un* erasa sunt et maiusculis scripta. — 23 *afflictus* A.

Amm. Marc.
XXVIII 4, includit utproprium ne^{c}gante eiuſ profectionē abſoluit
26 Partealia uxor utprouerbium loquitur uetuſ eadem
incudem diunoctuque tundendamaritum teſtari con
pellit hocqueidem utfaciat uxorurg& marituſ inſtanter
& periti iuriſ altrinſecuſ adſciſcuntur unuſ incubiculo
alter eiuſ aemuluſ intriclinio.re pugnantiatracturi iſdē
que ſubſeruntur genitalium extoruith terpraeter
controuerſi hunc praefectuſ paſ profuſ^{u}ſ largienteſ & ſe
pulturaſ diuitum matroniarum indead exaequiaſ uiro
rum famaaduentanteſ neceſſaria parari oportere inuen
teſ &teſtatura ancillaſ captenatura pallidi.
aſpirati pridie conſumpto defuncta. um ro
maque utmilliuſ ait. Necinbuſ humaniſ quicquam boſ
nouunt Niſiquod fructuoſum.ſit amicoſ tamquam pecudeſ
eoſ potiſſimum diligunt exquibuſ ſeſperant maximum
27 fructumeſſe capturoſ. Cumque mutuumilli quidpetunt
ſoccoſ & micaunaſ uidebiſ & lachetaſ cumadiunguntur ut
reddant ita coturnatoſ & turgidoſ utheraclidaſ illeſ creſ
28 fonteu & temenum puteſ hactenuſ de ſenatu nunc ad otio
ſam plebemueniamuſ & deſidem inquamitent ut nomini
buſcultiſ quidam calceorum experteſ cimeſſoreſ ſtataruſe
micupa & ſerapim & cicimbricuſ cumgluturino & trulla &
29 lucunucuſ cum porclaca & ſalſula ſimiliſquē innumeri hi
omneſ quod uiuunt uino & teſeriſ inpendunt & luſtriſ & uo

1 *negante* VA. *nec a.* G. — 2 *eandem* G. — 3 *incude* A. *tundendo* AG. *compellit* AG. — 5 *asciscuntur* A. — 6 *tractaturi iisdemque* AG. — 7 lac. 7 litt. V. *exteruit. hinc . . . interpretes* A. *extorum interpretes* G. — 8 *praefectuſ paſ profuſuſ* V. *praefecturas* G. — 9 *matronarum* AG. *exequias* AG. — 10 *foeminas irritantes* G. *innuentes* AG. — 11 post *teſtatura* lac. 14 litt. V. *ancilla suapte* A. lacunam post *pallidi* om. VA. — 12 *consumpta* VA. — 13 *ut Tullius* A. Inde a *innuentes* usque ad *ait* delevit G. *in rebus* AG. *hos* A. *bonum* G. lacunam duarum fere litterarum om. VA. Ceterum manus saec. XVI emendavit *rebus bonum norunt sic.* — 14 *norunt* AG. *fructuosum. sic* G. *tanquam* AG. — 17 *Micones* G. *adiguntur* AG. — 18 *cothurnatos* AG. *tungidoſ* V. *illos* AG. — 19 *Cresfontem* VA. *Cresphontem* G. — 20 *desidem* V?AG. *nitent et* AG. — 21 *et quidam* VA. — 22 *Semicupae et Serapini* G. *et con Trulla* V. *et cum Tr.* A. — 23 *Lucanicus* G. *Pordaca* GV?. *similesque* AG. — 24 librarius primum scripsit *uiuunt*, deinde in *hibunt* vel *bibunt* mutavit. Inde *h^{u}b^{u}unt* V. *omne* G. *tesseris* AG. *impendunt* AG.

Amm. Marc.
XXVIII 4, Septem uersus cum superiore folii parte interierunt. In margine manu saec. XVI. cum numeri aliquot tum haec verba scripta sunt: Extractūs

Des Baw Registers
alhie zu Fridewaldt
Anno Christj
1589

quısque uındıcat carceribuſ non exıluerıt prın
ɴomınabılıſ aequıſ parum coherce   er cırcumele
31 xerıt metam & ubı neglegentıae tanta eſt carıeſ exoptato dıe
equeſtrıum ludorum ınlucıſcente ɴondum ſolıſ puro
ıuuar& fuſıuſ omneſ feſtınant praecıpıteſ ut uelocıtate
curroſ ıpſoſ anteeaınt certaturoſ ſuperquorum euentu dıſ
cıſſéſ uotorum ſtudıſ anxıı plurımı agunt peruıgıleſ nocteſ.
32 (u)ɴde ſı ad theatralem uentum fuerıt uılıtatem artıfıceſ ſcenarıı
perſıbıloſ exploduntur ſıquıſıbıaere humılıorem non con
cılıauerıt plebem ſuı ſı defuerıt ſtrepıtuſ adımıtatıonem tau
rıcae gentıſ peregrınoſ uocıferantur pellı debere quorum
ſubſıdııſ ſemper nıſı ſunt ac ſteterunt & tetrıſ uocıbuſ & ab
ſurdıſ quae longe abhorrenta ſtudııſ & uoluntate ueterıſ ıllıuſ
plebıſ cuıuſ multa faceſe dıcta memorıa loquıtur & uenuſtaſ
33 (i)denım nunc repertum eſt pro ſonıtu laudum ınpenſıore
peraplıcatoſ homınıſ auloquendum & ın omnı ſpectaculo
exodıarıo uenatorı aurıgae & hıſtrıonum genere omnı &

7 post *prın* lac. 15 lit. V. — 8 *exiluerit princeps et circumflexerit* G reliquis omissis. — 9 *equis parum coerce* A. post *coherce* lac. 22 lit. V. — 10 *circumelegerit* A. *circumflexerit* G. *et ubi-caries* delevit G. *negligentiae* A. — 11 *illucescente* A. *inlucescente* G. — 12 *ıuuar&* (b, e suprascr.) *fuſıuſ* bis emend. man. 3 V. *iubare fusius* AG. — 13 *currus* AG. *anteeam* V. *anteeant in certamen ituros* A. *anteeant certaturos* G. — 14. *discissi* VA. — 15 *scaenarii* A. — 16 *exploruntur* V. *si quis sibi* VA. — 17 *cui si* G. — 21 *plebeſ* V. *facete* AG. *vetustas* A. *venusta* G. — 22 *impensiore* AG. — 23 *applicatos* VAG. *homines* AG. *ad loquendum* AG. *ut in omni* G. — 24 *generi* G. — Ceterum commemorandum videtur scripturam et huius et sequentis paginae evanidam esse.

Amm. Marc.
XXVIII 4, Septem versus interierunt.

gıtıſ praeru?denteſ dum patıxe deferueſcent alı
nauſeam horrıdae carnıſ dum excoquıtur ıntentıuſ de
ſpectanteſ ut dıſcıſcorum pecudum exta rımarı cumana
tomıcıſ democrıtum pıteſ docentem quıbuſ modıſ poſ
35 terıtaſ mederı dolorıbuſ poſſit ıntermıſ. Sıt ſatıſ ınte
rım haec dıgeſſiſſe ſuper renıſurbanıſ Nunc redeamuſ ad
cetera quae per prouıncıaſ agıtauere multıplıceſ caſuſ
5,1 E rupıt auguſtıſ ter conſulıbuſ ſaxonum multıtudo & oce
anı dıfficultatıbuſ permeatıſ romanum mılıtem gradu
petebat ıntento ſaepe noſtrorum funerıbuſ paſta cuıu(s)
eruptıonıſ prımae procellam nannenuſ ſuſtınuıt com(es)
regıonıbuſ ıſdem adpoſıtuſ dum dıuturno laborem
2 bellorem labore conpertuſ. ſed tunc ad morte deſtına
te plebı congreſſiſ co͞nmılıteſ quoſdam ruıſſe & ſe uulnera
tum ınparem fore certamınıbuſ aduerter& crebrıſ do(c)
to ımperatore quıdagıdeber&. Id eſt adeptuſ ut pe
dıtum magıſter ſeueruſ opıtulatum rebuſ dubııſ ad

8 *digitos praerodentes* AG. *patinae defervescunt* AG. — 10 *discissarum* AG. — 12 *dolori* V. — 13 *rebus* AG. — 14 *caetera* V?AG. — 15 *ter Coss.* AG. — 16 *permea permeatiſ* V. *limitem* G. — 17 *invento* VA. — 19 *iisdem* AG. *appositus* A. *dum* del. G. *laborem* del. AG. — 20 *bellorum* AG. *compertus* AG. *mortem* AG. — 21 *destinatae plebi congressus* AG. *cum militeſ* V. — 22 *imparem* AG. — 24 *oppitulatum* V.

Amm. Marc.
XXVIII 5, alamannıſſaepe ıurgabant cateruaſmıſerelectıſſımaſquae
antequam mıleſ congregaretur ınunum aduſque rıpaſ
rhenı progreſſae ımperator adextruenda munımenta de
12 ſtrıcto terrorı noſtrıſfuere uel maxı moıgıtur. Igıtur paulıſ
permoratıcum ɴequeualentımanuſ utſpoponderat dıe prae
dıcto uenıſſ& ɴec promıſſorum alıquıd aduerterent factu͘.
adcomıtatum mıſere legatoſpoſcenteſadmınıcula ſibıdarı
13 pedıturıſad ſua ɴe nuda hoſtıbuſ exponerentterga. quod
ubınegarı perambageſ ſentırent &moraſ.maeſtı exınde dıſ
ceſſerunt &ındıgnatı hocqueconperto regeſut ludıbrıoha
bıtı ſaeuıenteſ captıuıſ omnıbuſ ınterfectıſ genıtaleſ repe
14 tuntterraſ. Apud hoſ generalınomıne reſ appellatum
hendınoſ &rıtuueterı poteſtate depoſita remouetur ſiſubeo
fortuna tıtubauerıt bellı uelſegetum copıam negauerıt ter
flauı ſolent aegyptıı caſuſeıuſmodum uıſ adſignare rectorı
buſ ɴam ſacerdoſ apudburgundıoſ omnıum maxımuſ uo
catur ſinıſtuſ &eſt perpetuuſ obnoxıuſ dıſcrımınıbuſ nullıſ
15 utregeſ. Perhancoccaſionem ınpendıo tempeſtıuam ala
mannoſ gentıſantedıctae metu dıſperſoſ adgreſſuſ perre
tıaſ. theodoſiuſ eatempeſtate magıſter aequıtum pluribuſ
caeſiſ. quoſcumque cepıt adıtalıam ıuſſu prıncıpıſ mıſit
ubı fertılıbuſ pacıſ acceptıſ ıamtrıbutarıı cırcumcoluntpadū.
6,1 H ınc tamquam ın orbem mıgranteſ alıum ad trıpoleoſ afrıca
nae prouıncıae uenıamuſ aerumnaſ quaſ utarbıtror ıuſtı

In margine manus saec. XVI annotavit Fridewaldt Dinſtregiſter De Anno etc. 84. — 1 *Alemannis* G. — 3 *Reni* G. *imperatorē* A. *imperatore* G. *ad truenda* V. *ad trudenda* A. *districto* G. — 4 *ıgıtur ıgıtur* V. corr. AG. — 5 *dıae* V. — 7 *ſibı cları* V. — 8 *petituris* A. *redituris* G. *re nuda* V. — 9 *meſtı* V. *moesti* A. *necti* G. — 10 *et* del. G. *comperto* AG. *ludıbrıa* V. — 11 *reppetunt* V. — 12 *apud oſ* V. *rex* G. *apellatum* V. *appellatur* G. — 13 *si* om. VA. — 15 *terra quemadmodum solent* G. *eiusmodi ius assignare* A. *eiusmodi* ads. G. — 16 *maxımoſ* V. — 18 *impendio* AG. *Alemannos* G. — 19 *aggressus* AG. *Rhetias* A. — 20 *equitum* AG. — 21 *quoscunque* G. — 22 *pagis* A. *agris* G. — 23 *tanquam* AG.

Amm. Marc.
XXVIII 6, tia quoqueipſa defleuit quaeunde inſtarexarſere flamma
2 rum textuſ aperi& abſolutuſ. Auſturiani hiſ contermini
partibuſbarbari indiſcurſuſſemper expediti ueloceſ uiue
requeadſueti rapiniſ & cędibuſpauliſper pacati genuinoſ
turbineſ reuolutiſunt haccauſam praetendenteſ utſeriam.
3 S tachao quidamnomine populariſ eorum utinouo noſtraper
agrando licentiuſ. agebatquaedam uetita legibuſ interque
illud petiuſ eminebat quodprouinciatu omni fallaciarū
uia prodereconabatur utindicia docuere ueriſſima quo
4 circa ſupplicio flammarum abſumptuſeſt. Huiuſnecem
ulciſci utpropinqui damnatique inuſte cauſanteſ ferarū
ſimileſ rabie concitarum exſiluere ſedibuſ ſuiſ. iouiano
etiam tum imperante uaeritique prope leptim accidere
ciuitatem muriſ & populo ualidam ſuburbano eiuſ uber
rimo inſidere pertriduum.aetatiſque agreſtibuſ quoſinopi
nuſ habitauerat pauor uelconfugere coegerat ad ſpeluncaſ
incenſaſ ſuppellectili multaqueuehi nonpoterat reuerti rapi
niſ inuerterunt ingentibuſ trahenteſ captiuum. ſiluam quo
quecaſuum feritatibuſ inagro inuentum ordiniſſui pri
5 matem. Hac ſubita clade leptitani perterriti antemeri
minenta malorumque intentabat barbaricuſ tumor
praeſidium implorauere romani comitiſ per africam
recenſ prouecti. quicum ueniſſ& militariſ copiaſ ducenſ
ferrequeopem rebuſ rogaretur adflictiſ nonniſi abun

1 *inſtra* V. *instrumenta* A. — 2 *teatuſ* V. — 3 *bartibuſ* corr. M. — 4 *assueti* A. *in genuinos* AG. — 5 *hanc* AG. — 6 *vere novo* A. *utinovo* del. G. — 7 *quaedum* V. *inter quae* V?AG. — 8 *peius* A. *potius* G. *provinciam* AG. — 11 *feraram* V. — 12 *exiluere* A. — 13 *veritique* V?AG. *accedere* AG — 15 *maetatisque* G. — 16 *hebetaverat* AG. — 17 *incensa* AG. *supellectili* AG. *multa quae* AG. *reuerti* V. *reversi* A. *aucti* G. — 18 *reverterunt* G. — 19 *feritatibus* A. om. G. *casu in agro* G. — 20 *incrementa* AG. — 21 *quae* V?AG. — 22 *imploravere* AG. — 23 *militares* AG. *duceſ* V. — 24 *afflictis* A.

Amm. Marc.
XXX 2,

quaregreſſa aduenıt ſurenapoteſtatis secundae post regem
haſeadem ımperatorı offerenſ partes quas audacter nos-
6 trı ſumpſerelegatı. quo ſuſcepto liberaliter et magnifi-
ceſ & parum ımpetrato quod poscebat remisso pa-
rabantur magna ınſtrumenta bellorum ut mollita hie-
me ımperator eı trınıſ agmınıbus perrupturo persidem
I deoq. ſcytharum auxılıa feſtına celerıtate mercante.
7 Proınde parum ademptuſ eaq. ſpe una conciperat sapor
ultraq. ſolıtum aſperatuſ quod ad expeditionem accingi
rectorem conpererat noſtrum iram eius conculcans
ſurenae dedıtı negotıum utaeq. victor comes susceperat
& urbıcıuſ armıſ reperter& ſı quıſquam repugnaret et mi-
lıteſ ſauromagıſ praeſıdıo deſtınati malis adfligerentur
8 extremıſ. Haecq. utſtatuerat maturata confestim nec e-
mendarı potuerunt Necundıcari quia rem romanam
alıuſcırcumſt&erat metuſ totıuſ gothiae thracias licenti-
uſ perrumpentıſ quaeſuneratunc explicari poterunt
9 carptım ſıeadeaquoq. uenerımus haec per eoos agit-
taſunt tractuſ quorum ınterſeriem africanas clades et
legatorum trıpoleoſ maneſ ınultos etiamtum et erran-
teſ ſempıternuſ uındıcauıt ıuſtitiae vigor aliquoties
ſeruſ ſed ſcropuloſuſ quaeſıtor gestorum recte vel
10 rectuſ hocmodo. Remıgıuſ quem populanti

Pars huius folii interiit: ex codice Vaticano supplevi.

2 *easdem* AG. — 4 *sed parum* AG. *qe* ante *quod* del. M. — 6 *imperatore* G. — 8 *adeptus* AG. *ea quae* V?AG. — 10 *compererat* A. *conceperat* G. — 11 *dedit* AG. *ut ea quae* AG. — 12 *Urbitius* A. *reperteret* V. *repeteret* AG. *et si* G. — 13 *sauromagıſ* (ci^3) V. corr. man. rec. *Sauromacis* AG. — 15 *emandari* V. — 18 *sı ea dea* V. *si ad ea* AG. — 22 *cropuloſuſ* V. *scrupulosus* AG. — 23 *secus* A. *secius* G.

Amm. Marc.

XXX 2,	provincias rettulimu	ſcomıtıſfuilſe romano.poſtquam
	leo in eius locum magis	ter eſſecoepıt officıorum amune
	ribus rei publicae iam q	uieſcenſnegotııſſcruralıbuſdedıt.
11	prope mogontiacum i	ngenıtalıbuſ locıſ quemıbı mo
	rantem securius praef	ectoſ praetorıo maxımınuſreuer
	sum ad otium spernen	t utſolebant dıraeruıſ rıtugraſ
	sari per omnia laedere	modıſ quıbuſ poterat adfectabat.
	utque rimaretur plur	a quaelatebant caeſarıum ante hę
	eius domesticum post	ea notarıum prıncıpıſ raptumq.
	remigius egerit vel q	uantum accıperıt utromanı ıu
	varet actus infandos	per quaeſtıonem cruentam ınter
12	rogabat quibus ille co	gnıtıſ cum eſſ& ut dıctum eſt ınſe
	cessum conscientia mal	orum urgente uelratıone for
	midinem superante c	alumnıarum ınnudato gutture
3, 1	laquei nexibus interii	t ſecuturoſ thecanno gratıano
	adscito in trabeae soci	etatem aequıtıo conſule. ualen
	tiniano post vastatos a	lıquoſ alamannıae pagoſ munı
	mentum aedificanti	propebaſılıam quodappellant
	accolae robur offert	ur praefectı relatıo proıudo gen
2	tis illyrici clades quibu	ſ ılle ut cunctatorem decuerat dıu
	cem examinatius lec	tıſattonıtuſcogıtatıonıbuſ anxııſ
	paterniano notario	mıſſo negotıum ſcrupuloſa quae
	sivit indagine mo	xq. ueuerıſ per eum nuntıſ geſto
	rum acceptis evolar	& protınuſ feſtınar& auſuſ teme

1 *comitem* A. *comiti* G. *fuisse* VA. *farisse* G. — 6 *spernens* AG. *solebat* G. *luis ritu egrassari* V. — 7 *adfectabant* V. *affectabant* A. *affectabat* G. — 8 *ante haec* A. *antehac* G. — 9 *raptum quae* AG. — 10 *acceperit* AG. — 13 *rationem formidine* G. — 14 *innodato* AG. — 15 *interii* V. *secuto post haec anno* G. *Grauiano* VA. — 16 *Equitio* G. — 17 *almannıae* V. *Alemanniae* G. — 18 *Basileam* A. — 19 *Probi docentis* G. — 22 *negocium* A. — 23 *ueterıſ* V. corr. AG. *nunciis* A. *geſterum* V. — 24 *evolare* AG. *festinabat* G. *ausos* AG.

Amm. Marc.
XXX 3, rarex[?]....tem barbaroſ primo fragore utmente conce
3 perat oppreſſuruſ armorum. quaigitur abeunte
autumno multa mpediebant &aſpera atmtebantur
omneſ per regiam optmateſ utaduſq. principium
oratum eum pertinerent &exoratum primum dura
ta pruiniſ itinera ubi necadultae in paſtum herbae
repperirentur xeec&eraſuicongrua paenetrari non
poſſe firmanteſ dein uicinorum galliſ regum imma
nitatem. maximeq. omnium macriano ut formida
ti tunc praetendenteſ quem conſtabat inpacatum.
relictum &iam ipſa urbium moenia temptaturum.
4 Haec memoranteſ addenteſq. utilia reduxere eum inme
liorem ſententiam ſtatimq. ut conducebant rei com
muni prope mogonciacum blanduſ rex antedictuſ
accitur procliuiſ. Ipſequoq. adexcipiendum foeduſ
itaparebat & uenitinmane quo quante quae ſtatudiſ
tentuſ utfuturuſ arbiter ſuperior paciſ. dieque pro
dicto conloquii adipſam marghinem rheni caput al
tiuſ erigenſ ſtetit hincindeſonitu ſcutorum intonan
5 te gentilium. Contra auguſtuſ eſenſiſ amnicis lem
biſ ſeptuſ. Ipſe quoq. multitudine caſtrenſium or
dinum tũtiuſ properipaſ acceſſit ſignorum fulgen
tium nitore conſpicuuſ & inmodeſtiſ geſtibuſ mur
murq. barbarico tandem ſedato poſtdicta &audita

In margine manu saec. XVI. notatum est Fridewaldt Dinſtregiſter De Anno Dnj. 1585. — Initium scripturae squalore detritum est. 1 *temerare limitem* V. *primoſ* V. — 2 *quia* AG. — 3 *impediebant* AG. *annitebantur* A. *adnitebantur* G. — 5 *veris* add. AG. *oratum* del. G. *perciperent* VA. *et* del. G. — 7 *reperirentur* AG. *ceteri* V[1] ut videtur *caetera* AG. *usui* G. *congrqua* V. *penetrari* V?AG. — 8 *immanitatem* A — 9 *Macriani* AG. — 10 *impacatum* A — 11 *tentaturum* AG. — 13 *ſentiam* V. (ten) *conducebant* V. corr. AG. — 14 *mogoncia cum* V. *Mogontiacum* AG. — *blandius* G. — 16 *ut* V. *ut apparebat* AG. *immane* A. *quantoque* V?AG. — 17 *dieque praedicto* AG. — 18 *colloquii* A. *marghinem* V. corr. AG. — 20 *auguſtoſ* V. *extensis* A. *ascensis* G. — 22 *totuſ* V. *totus* A. *tutius* G. — 23 *immodestis* A. — 24 *murmureque* AG.

Amm. Marc.
XXX 3,
ultro citroq. uerſuamicitiam edia ſacramenti & inti fide
6 firmatur Hiſq. perfectiſ diſceſſit turbarum rex artifex
delinituſ futuruſ nobiſ deinceps ſociuſ & dedit poſtea ad
uſq. uitae tempuſ extremum.conſtantiſ in concordiam
7 animi facinorum documentum pulchrorum. periit
autem in francia poſteaquam dum internecine uaſtan
do perrupit auidiuſ oppetit mellobaudiſ bellicoſi re
giſ inſiduſ circumuentuſ. Poſt foeduſ tamen ſollemni
9 ritu impletum.treueroſ ualentinianuſ ad hiberna diſceſſit.
4, 1 Haec per galliaſ & latuſ agebantur areto umatin eoiſ par
tibuſ alto externorum ſilentio inteſtino pernicieſ auge
batur. perualentiſ amicoſ & proximoſ apud quoſ ho
neſtate utilitaſ erat antiquior. Nauabatur enim opera
diligenſ uthomo rigiduſ audirecupienſ liteſaſtudior
iudicandi reuocaretur metu Neita utiulianitempo
ribuſ defenſione innocentia reſpirante frangerentur
potentium tum quod ſumpta licentia latiuſ ſolituſ euagari.
2 Ob haec & ſimilia concordi conſenſu dehortantibuſ multiſ
maximeq. modeſto praefecto praetorio regiorum
arbitrio ſpadonum expoſito & ſubagreſte ingentium
nulliuſ uetuſtatiſ legationibuſ expolitum coacto
uultu fallente &adſerente quodin fra imperiale co
lumen cauſarum eſſent minutiae priuatarum ille ad humili
tandam celſitudinem poteſtatiſ negotiorum examina ſpec

1 *uerſu* om. V^1. *versus* G. *et inti* del. AG. — 7 *perrumpit* G. *oppetiit* G. — 8 *solenni* AG. — 10 *ut roto* (arcto²) *umatineoiſ* V. *arctoum* AG. — 11 *intestina* V?AG. — 14 *a studio* AG. — 16 *frangeretur* V?AG. — 17 *tumor adsumpta* G. — 19 *regionum* V^1 corr. V^2. — 20 *ingenium* AG. — 21 *nullis* G. *legationibuſ* V. *lectionibus* AG. — 22 *asserente* A. *periale columen cauſarum eſſe* in litura sunt; scripturae deletae haec vestigia agnoscis: *im . . . . . pg. imperiole* V. *culmen* G — 24 *humilitandum* V. *humiliandum* G. *negociorum* A.

COMMENTARII

Caput I. De origine fragmentorum.

Vetustum Ammiani historiarum librum manuscriptum in bibliotheca Hersfeldensi olim extitisse indicavit Hieronymus Frobenius, qui anno 1533 editionem Basileae paravit. In praefatione enim kalendis Iuliis anni illius scripta haec profert: *nos nacti vetustum exemplar manu descriptum innumera loca castigavimus, lacunas aliquot explevimus scribarum incuria praetermissas, et in his versus interdum integros restituimus, Graeca omnia quae vel prorsus aberant vel sic aderant ut frustra adessent, cum vix a Sibylla quid esset scriptum divinari posset, reposuimus. Nihil autem horum ex inani coniectura, quae saepe fallit, dum in suo quisque commento sibi pulcher est, sed ex fide vetusti codicis. . . . . . sed immedicabilius est, quod induxit sciolorum inconsulta temeritas delentium quod non intelligunt, substituentium quicquid collibuit, et hoc fuco se* ἐργοδιώκταις *suis commendantium si quam plurima videantur innovata. In hac provincia strenuam ac fidelem operam nobis navavit vir utriusque literaturae non vulgariter callens emunctaeque naris Sigismundus Gelenius. Exemplar manu descriptum gratis et alacriter suppeditavit egregius princeps Abbas Hirsfeldensis.* Postea nemo codicis istius meminit: immo praeclari illi viri qui nostris temporibus studium Ammiani inprimis foverunt, omnem spem vestigiorum eius deprehendendorum reliquerant*). Quando autem interierit, non constat. Suspicari licet turbis illis quae post fidem reformatam de abbatia Hersfeldensi possidenda per saeculum protractae sunt, bibliothecam dispersam esse. Neque ei qui codices in castellis vicisque eius regionis vilem in usum consumptos esse opinetur, argumenta desunt. Sed cum scriptores qui res Hassiacas tractaverunt de bibliotheca taceant, in enucleanda re admodum obscura non placet coniecturis indulgere.

---

*) Hauptius ind. lect. Berol. aest. 1868 p. 4 scribit: *neque magis sperandum est fore ut undeviginti librorum exemplaria eis quae habemus emendatiora atque integriora reperiantur. neque spei alicuius excitandae causa commemoramus etc.* Mommsenus Herm. VI p. 233: in der That indess wird wohl alles, was wir über den Hersfelder Codex je erfahren werden, sich auf dasjenige beschränken, was Siegmund Gelenius daraus in seine Ausgabe des Ammian aufgenommen hat; und dies ist grossentheils ununterscheidbar von seinen auf die Lesung des Hersfelder Codex gestützten Besserungsvorschlägen.

Est castellum nomine Friedewald rerum saeculo decimo sexto gestarum memoria celebre, quod saepe ab Hassorum principibus frequentabatur; septem fere milia passuum ab oppido Hersfeldensi distat. Eius castelli procuratores qui principi a rationibus erant, annis 1584. 1585. 1586. 1589 codicis Ammianei foliis ita usi sunt ut ea pro operculis actis circumdarent. De tempore certis ipsorum testimoniis constat; acta autem nescio quando tabulario Cassellano illata paucis abhinc annis in nostram urbem pervenerunt. Quo factum est ut *Gustavi Koennecke* gnavitas aestate eius qui praecedit anni sex codicis folia ab interitu servata litteratorum usui restitueret. Cum autem aliae eius reliquiae in tabulario Marburgensi perquirenti non comparerent — quas quidem adhuc delitescere nemo sanus aut affirmabit aut negabit — spem concepimus in ipso vico Friedewald eas investigari posse. Sed idem Gustavus Koennecke qui vacatione corporis recreandi causa impetrata veterum codicum frustula indagaturus totam regionem Hersfeldensem peragravit, responsum retulit Ammiani nec volam nec vestigium reperiri. Postquam denique omnis spes me defecit alia mox proditura esse fragmenta, hanc editionem paravi. Cuius consilium paucis exponam.

Atque hae reliquiae cum e vetustissimo exemplari nunc solae supersint, tum necessitudinibus quibus ceteri libri inter se coniuncti sunt stabiliendis plurimum lucis afferunt. Quin etiam ars critica iis velut fundamentis innitatur oportet. Itaque virorum doctorum examini imago codicis quam fidelissima videbatur esse subicienda. Quae ut exprimeretur nec typothetas nec memet ipsum labori pepercisse contendere ausim. Et quamquam nec litterarum ligatarum rt st nec singularum aliquot formas nec spatia plerumque breviora imitari poteramus, iis tamen qui sanandis scriptoris verbis operam navaturi sunt, tale apographum gratum fore confidimus. Membranis accurate descriptis quaecumque in codice Vaticano et editionibus Erasmi Accursii Gelenii discrepant, diligenter indicavi. Multa sunt quae inde lucramur. Primum enim apparet membranas nostras in manibus Gelenii fuisse itaque ad codicem Hersfeldensem pertinere; deinde apparet ex eo descriptum esse librum Vaticano-Fuldensem. Tertio loco apparet Gelenium plurima ex editionibus Erasmi et Accursii in usum suum recepisse, Accursium vero Vaticani apographum excudendum curasse. Postremo de origine corruptelarum certiora edocemur. Quae omnia iam sequentibus commentariis singillatim pertractabo. Quamvis enim libenti animo aliis haec tractanda reliquissem, res ipsa poscere videbatur, ut quomodo quas paravi copias utendas existimarem disertis verbis traderem. Ceterum is demum qui novam Ammiani recensionem instituet, ex membranis Marburgensibus omnes fructus percipiet. Ut autem contextus inenarrabili mendorum squalore liberetur, cum multi consocient studia oporteat, eorum qui in verbis summi scriptoris sanandis acumen exercebunt, commodis inservisse meum est.

Caput II. De codice Marburgensi.

Sex folia membranacea quae hic libellus descripta continet, bibliothecae archivi Marburgensis illata sunt. Nostrae igitur urbis nomine ea insignire placuit. Codex autem cuius olim fuerant, a monachis Hersfeldensibus satis splendide exaratus esse videtur. Folium enim sextum quod solum integrum fere remansit, dimensus altum centimetra 31 latum centim. 24 inveni. Eius mensurae scriptura in altitudinem centim. 19 vel 20 in latitudinem centim. 14 vel 15 occupat. Singulae paginae 24 versus continent: casu factum videtur quod tertiae paginae librarius uno versu omisso 23 tantum dedit. Elementorum numerus in diversis codicis partibus variat. Singuli versus folii primi nec minus 37 nec plus 47 litteras continent. Tria folia quae sequuntur scripturam minus laxatam exhibent, cum singuli versus nec minus 41 nec plus 54 litteras contineant. At ultima folia magis aequaliter scripta sunt, ut singuli versus paulo plus minusve 44 litteras praebeant. Quae varietas eo facillime explicatur quod haec fragmenta a pluribus librariis profecta sunt. Quos quidem numero tres fuisse facile agnoscitur: folium enim 1. librario primo, folia 2. 3. 4 alteri, folia 5. 6 tertio debentur. Primus calamo minus eleganter utitur, compendiis solo & excepto abstinet, nisi quod spatio angusto coactus in fine versuum bis ę pro *ae*, semel $\overset{l}{u}$ pro *um* posuit. Secundus scribendo magis assuetus iisdem fere compendiis utitur; cum autem tabula infra proposita specimen scripturae exhibeat, nolo longus esse. Tertius ambobus et aequalitate et elegantia praestat, solus compendium q. duodecies fere admisit, semel insigniter lapsus cum p. 10, 23 *moxq. ueueris* litteras repeteret. Ceterum dubitari nequit quin omnes tres ab eadem profecti sint disciplina. Cum autem unam tantum tabulam addere liceret, secundum librarium selegi quippe qui medium teneret locum et cuius plura servata essent fragmenta. Vix opus erit commemorare ob membranae tenuitatem locis aliquot vestigia scripturae, quae folii versi est, in imagine aspici. Alterum membranarum latus levigatum est nec paululum ab altero differt. Lineae in alterutro latere magna cum cura ductae sunt. Singula verba exiguo intervallo distant, maiore singulae periodi, quae plerumque rectius distinguuntur quam verba. Distinguendi signis librarii parcius utuntur et solo fere puncto, quod nullo obvio discrimine aut in superiore aut in media aut etsi rarius in inferiore linea positum est. Eodem signo verba male coniuncta separarunt; p. 2, 5 scriptum erat *tragonıceinſulae* deinde sic fere divisum *tragonıcè;Inſulae.* Pauca ipsi librarii correxerunt, interdum incerti fuerunt utrum c et u an g et b scribenda essent, raro temere litteras expunxerunt. Exemplar vetustissimum in eorum manibus fuisse multa produnt indicia, de quibus postea disputabo.

Iam vero codicis aetatem circumscribere cum in tota quaestione tractanda haud parvi referret, peritissimos consului iudices: quorum suffragia colligam. Atque *Gustavus Koennecke* cum membranas mihi traderet, ineunte saeculo XII. eas exaratas esse indicavit. Cui assensus est laborum socius *Henricus Reimer.* Utrumque virum doctum usu quotidiano regionis nostrae litteratura versatum

quamvis probe nossem, primo tamen fidem negavi. Cum enim codicem Vaticanum et ex Marburgensi descriptum et a philologis ad unum omnibus saeculo IX. assignatum esse intellegerem, familiares potius erroris arguere malui quam tot viros codicibus perscrutandis deditos. Ut igitur philologorum auctoritatem vindicarem, tabulis photographicis primae et tertiae paginae traditis ad *Guilelmum Wattenbach* provocavi. Is vero sic rescripsit: Die mir vorgelegten Photographien nach Fragmenten einer Handschrift des Ammianus Marcellinus zeigen die vollständig entwickelte gerade Minuskel des XII. Jahrhunderts, die festen geraden Striche, unten scharf abgeschnitten und noch nicht nach vorn umgebogen, noch nicht eckig, oben mit dem charakteristischen Ansatz. In Arndt's Schrifttafeln findet sich dieser Charakter erst aus einer Handschrift des XIII. Jahrhunderts; in den Monum. Germ. sind viele Beispiele aus dem XII. Auf frühe Zeit, also Anfang des XII., vielleicht noch XI. weist das Fehlen des kurzen s und der Istriche, ſt und ꝶ, $y\overset{2}{u}$ am Zeilenschluss für rium, & für et auch mitten im Wort, und die ausgeschriebenen Diphthonge ae und oe, bei denen aber in Anschlag zu bringen ist, dass augenscheinlich eine sehr alte, dem Schreiber oft unverständliche Vorlage möglichst genau nachgeahmt ist. Für älter als frühestens das Ende des XI. Jahrhunderts kann ich die Schrift nicht halten.

Actam esse rem diceres, nisi aliae obstarent sententiae. Ac primum *Fridericum Stumpf-Brentano* Oenopontanum laudo, qui ante hos sex menses membranas apud nos ipse vidit, deinde rogatus has litteras mecum communicavit:

Ich setze voraus, dass die Blätter Ihrer Ammianhandschrift wirklich aus Hersfeld stammen. Denn gehörten sie z. B. Westfranken an, dann müsste ihr Alter zweifelsohne höher bemessen werden. So aber lässt wenigstens der erste Anblick auf den Uebergang vom IX. in das X. Jahrhundert als die wahrscheinlichste Entstehungszeit derselben schliessen. Bei der engen Verbindung zwischen Mainz, Fulda und Hersfeld und dem regen wissenschaftlichen Leben, welches hier insbesondere in Folge der Anregungen Hrabans durch das IX. und X. Jahrhundert hindurch geherrscht hat, dürfte auch die Schrift in den Codices dieser Stifter ziemlich die gleiche gewesen sein. Man würde daher durch Vergleichung unserer Fragmente z. B. mit Fuldaer Manuscripten leicht in die Lage kommen, eine genauere Bestimmung zu treffen, als ich sie jetzt zu geben vermag. Denn mir stehen nur Proben der Fuldaer Rudolfi et Meginhardi translatio s. Alexandri (Facs. in Mon. Germ. SS. II Taf. 7 N. 3) aus der zweiten Hälfte des IX. Jahrhunderts, und eines Rotulus, welcher die neun ältesten Immunitäts-Urkunden Fulda's incl. Konrads I. von 912 enthält (Archiv Marburg) und wahrscheinlich um letztere Zeit geschrieben sein dürfte, zu Gebot. Die Verwandtschaft Ihres Blattes mit jenen Proben ist augenfällig. — Dann den ganzen Charakter der Schrift, die geringen Worttrennungen, die keilförmigen Schafte der über die Zeilen hinausragenden Buchstabentheile, das auf der Zeile stehende r und s, den stets ausgeschriebenen Diphthong ae, die seltenen Abkürzungen u. s. w. hat Ihr Blatt durchaus gemeinschaftlich mit

Handschriften aus dem Ende des IX. und Anfang des X. Jahrhunderts — ja das häufige Auftreten des capitalen N und einige Ligaturen mit r, wie z. B. in aduerterit oder uoluntarium, liessen sogar auf IX. Jahrhundert schliessen, stünden uns nicht auch hierfür sichere Beispiele aus dem X. hinreichend zur Verfügung, so z. B. im Facs. bei Sickel Mon. graph. Fasc. 4 Taf. 5, in der Priscianhandschrift jetzt Cod. metr. Col. 200 (vgl. Jaffé-Wattenbach Cod. eccl. Col. 87), Arndt Schrifttafeln N. 17, Capitulare in der Par. Bibl. N. 4613 (Facs. in Mon. Germ. Leg. I Taf. 3 N. 2) u. s. w. Dagegen spricht meines Erachtens mehr für Anfang des X. Jahrhunderts das ausschliessliche Vorkommen des Minuskel a, das im IX. Jahrhundert fast durchweg noch mit cursivem a vermengt erscheint wie z. B. Arndt N. 14. Eine geradezu auffallende Aehnlichkeit zeigt Ihr Fragment übrigens mit dem Stablo'er Chartular fol. 109 (Facs. in Mon. Germ. DD. I Taf. 1), das Sickel und ich unabhängig von einander in das X. Jahrhundert gesetzt haben. — Aus all diesen Gründen stehe ich nicht an — verbunden mit der Vorsicht, die stets bei ähnlichen Fällen mahnt das jüngere Datum als das wahrscheinlich richtigere zu wählen — für Ihre Ammianfragmente die ersten Decennien des X. Jahrhunderts als wahrscheinliche Entstehungszeit derselben zu bestimmen.

Cuius epistolae ignarus *Theodorus Sickel* Vindobonensis roganti mihi haec respondit: ich setze die mir zugesandte Schriftprobe um 900, lieber in den Anfang des X. als zu Ende des IX. Jahrhunderts. Idem ad *Carolum Foltz* olim discipulum suum nunc operis socium me relegavit, qui in re praesenti certiora docere posset Foltzius autem cum apud nos degeret, magistri iudicium prorsus confirmavit et cur cum Wattenbachio non faceret, pluribus exposuit*).

*) Cum iam haec absolvissem, alterae Sickelii litterae Berolini conscriptae mihi allatae sunt: quarum mentionem addidisse legentibus pergratum erit. Narrat vir benevolentissimus se totam quaestionem illustrium virorum qui historiae patriae monumenta edenda curant conventui proposuisse et reliquis sententiam suam comprobasse, nequiquam tamen ipsi Wattenbachio. Deinde quamquam in itinere aliis curis occupatus sententiam latam causis confirmare non aspernatus est. Has enim affert:

1) Allgemeiner Schriftcharakter. Breiter kräftiger und fester Zug findet sich neben der eleganten Carolingischen Schrift mit feinen Zügen oder neben unentwickelter und unregelmässiger Minuskel selbst schon im IX. Jahrhundert. Diese Schriftart ist in ihrem ersten Auftreten dadurch charakterisirt, dass die einzelnen Buchstaben, was Breite und Rundung derselben und was starkes Markiren der die Buchstaben unterscheidenden Theile anbetrifft, noch an die Uncialе erinnern: so e, c, a, r (mit stark entwickeltem Arm), die breiten Bäuche von b d p q, die runde Schleife von g u. s. w. Damit hängt auf's engste der Grad der Distinction zusammen. Bei derartiger Minuskel sind die Spatien zwischen den einzelnen Buchstaben verhältnissmässig bedeutend, besonders innerhalb der einzelnen Worte, so dass gegen sie die Spatien zwischen den einzelnen Worten minder hervortreten. Erst indem seit dem X. der einzelne Buchstabe an Breite verliert, rücken die Buchstaben innerhalb eines Wortes näher an einander, so dass der Zwischenraum zwischen den einzelnen Worten mehr in das Auge fällt. Schon aus diesem Grunde kann ich XII. ja XI. Jahrhundert nicht zulassen.

2) Einzelne Buchstaben. a mit noch diagonalem Schenkel: von seinem Bauche gilt dasselbe, was ich bereits über alle sagte. Die oben angeschwollenen Schäfte der Buchstaben mit Oberlänge kommen IX.—XI. Jahrhundert vor. Desgleichen die kurzen Schäfte wie sie hier erscheinen. Insbesondere ist der oben circumflexartige Ansatz mir schon im IX. vorgekommen. Brechung der Basis auf der unteren Mittellinie beginnt auch schon im IX: über-

Denique commemoro philologum quendam expertissimum ancipitem tulisse sententiam quam quominus evulgarem nimia eius prohibuit modestia.

Tam graves auctores cum dissentiant, codicis aetatem ita definire contenti erimus, ut nec multo ante annum 900 nec multo post a. 1100 exaratum esse statuamus. Cum autem abbatia Hersfeldensis et hac aetate et illa opibus floreret, ex rerum historia certi quicquam concludi nequit.

Caput III. De apographo Vaticano.

Omnium qui hucusque innotuerunt librorum manuscriptorum principem locum tenet Fuldensis, quem Poggius initio saeculi XV. ut ipsius verbis utar ex ergastulis Germanorum erutum latinis litteris restituit (cfr. A. Kiessling ann. phil. Fleckeis. 1871. p. 481). Hodie bibliothecae Vaticanae est, numero 1873 insignitus. Quae ratio inter eum et Hersfeldensem quo olim usus erat Gelenius intercederet, ab iis qui textui constituendo operam navarunt frustra quaesitum est. Nam utrumque ex communi fonte derivatum esse et Eyssenhardtius et Gardthausenus sibi persuaserunt. Verum Hauptius suspicatus erat, cum ind. lect. Ber. aest. 1868. p. 6 scripsit: *minus fortasse falleretur qui Fuldensem librum ex Hersfeldensi descriptum esse existimaret: quamquam ne hoc quidem certo argumento demonstrari poterit.* Quam opinionem Mommsenus Herm. VI p. 232 amplexus est, editores repudiarunt. Ceterum ipse Hauptius errore alieno potius quam suo inductus ne facilius solveretur tota quaestio impedivit. Postquam enim Valesius iudicio vel Jacobi Bouchardi vel Nicolai Fabricii Peirescii fretus codicem ante quadringentos plus minus annos i. e. circa annum 1200 exaratum esse dixit, ille aut decimo saeculo aut potius nono id factum esse contendit. Cui viro docto Vaticani notitiam debuerit, ex ipsius verbis non perspicitur, attamen vereor ne Hauptii auctoritate permoti editores codicem antiquiorem crediderint. Id quod membranis Marburgensibus detectis patet. Cum enim duo codices simillimi sint, alter compendiis fere careat, alter abundet, illum tuo iure vetustiorem existimabis. Si deinde utrosque librarios sensu parum intellecto litteram ex littera pinxisse tecum reputabis, ex Fuldensibus pendere Hersfeldenses prorsus negabis, quippe qui nunquam compendiorum varietate in errorem inducti sint. At ne longus sim, Gardthauseni beneficio specimen scripturae codicis Vaticani a se delineatum accepi, quod ut

---

dies ist diese Brechung im XI. und XII. viel allgemeiner, schärfer und eckiger. Von c, e sprach ich bereits. Charakteristisch für X. ist noch f, fast wie in Uncialschrift. Dann kommt die Häufigkeit von N in Betracht. f reicht noch etwas unter die Linie, hat oben stark gebogenen Haken und zeigt den Widerhaken links noch nach oben gerichtet. Für X. mache ich weiter geltend die Verbindung von rt Z. 13 des Facs. und die cursive Verbindung von ri Z. 17. Nach alledem erkläre ich XII. ja XI. Jahrhundert geradezu für ausgeschlossen. Bleibe ich somit beim X., so mag ich, wie schon früher gesagt, nicht zu enge Grenzen ziehen, neige aber mehr dazu Anfang des X. anzunehmen.

imperfectum, aptum tamen erat, ex quo de aetate scripturae iudicaretur. Quod cum peritis viris — Stumpfio Foltzio Koenneckio Reimero — examinandum proposuissem, librum Vaticanum non ita multo post Marburgensem videri scriptum esse omnium consensu edoctus sum. Itaque si Berolinensem disciplinam potiorem habebis, ineunti saeculo XII. eum attribueris, si Vindobonensem, medio saeculo X.

Iam vero singulas rationes perstringam, quae Marburgensem codicem archetypum fuisse demonstrent. Et si cui hoc negotio pluribus verbis functus esse videbor, eum monitum velim de fundamento agi quo ars critica innitatur. Principium faciam ab iis locis, quibus peculiares litterarum ductus casu facti librariis Fuldensibus erroris ansam praebuerunt.

p. 1, 14 *coaſper* M. h super a additum rursus delevit et rectius super c posuit. *cohaſper* V.: hic enim ut alias emendationem non observavit.

p. 2, 11 *ecatonphılof* M. primum scripsit, deinde h expunxit et ı in y mutavit: utrumque V. imitatus est.

p. 4, 18 *turgıdoſ* M. r cum g ita ligavit ut obiter inspicienti n videatur esse: inde *tungıdoſ* V. cfr. 12, 19 Gardthauseni praef. p. XV.

p. 4, 24 *ıuıunt* M. sed male in *hıhunt* vel *bıbunt* mutavit: inde *hıbunt* (with *u u* written above) V.

p. 6, 17 *ıntento* M. hastam litterae t cum sequenti ita ligare solet, ut aliquotiens pro u habita sit: *ınuento* V.

p. 7, 7 *darı* M. *cları* V. facili errore. Primo enim obtutu dubitare poteris utrum M. voluerit, quamquam reliquis locis in comparationem vocatis d certum esse iudicabis. Alia exempla attulit Gardthausen praef. p. XIIII. In similem errorem Gelenius incidit, cum p. 4, 23 *pordaca* legerit. Ex editorum silentio minime concluserim id in V. extare: nam Accursius, qui totus e Vaticano pendet, *Porclaca* praebet. Nec dubium est quin codicis scriptura Gelenianae ab editoribus receptae multum praestet. Cum enim nomina quae Ammianus profert ad rem cibariam spectent, de porcilaca et porcla (Veget. art. vet. IV 28 fin.) nomen derivare rectius videtur quam de graeco πόρδων vel πορδή, de quo nescio an cogitaverit Gelenius.

p. 8, 2 *textuſ* M. *teatus* V. Librarii enim saepe hasta addita litteram a cum sequenti ita ligarunt ut facillime cum x confundatur. Revera hoc loco dubitare poteris utram ponere voluerint, quamqum reliquis locis collatis x legendum esse constat. Alia exempla Gardthausen p. XII attulit.

p. 8, 23 *ducenſ* M. *duces* V. In archetypo enim ob spatium angustum n et ſ insolito more coniuncta sunt, quod Fuldenses fugit. Ceterum in fine versuum n cum t quoque eodem fere modo copulatur atque in lapidibus vulgo fieri solet.

p. 10, 15 *gratıano* M. *grauıano* V. eodem errore quem iam supra indicavi.

p. 10, 23 *moxq. ueuerı∫* M. compendiorum usui parum assuetus. Pessime correxit V. scribendo *moxque ueterı∫.*

Deinde omnes locos colligam, quibus V. a fragmentis Marburgensibus discrepat. Scilicet eorum commodis consulendum esse videtur, qui in libros manuscriptos accuratius investigabunt. Si enim verum est, quod nuper Gardthausenus et sibi et aliis persuasit, non omnes libros recentiores ex Vaticano descriptos esse, genuina scriptura, quam solus Marburgensis servavit nec mera coniectura facile assequaris, in iis reperiatur oportet. Sin haec opinio falsa est, libri mendis Vaticani insigniti reiciendi editionesque inutilium lectionum farragine levandae erunt. Itaque hunc conspectum ob duplicem causam addidi, ut et qua diligentia usi essent librarii Fuldenses appareret, et si qui ex recentioribus codicibus se emolumenti quidquam capturos esse sperarunt, iis parata esset inquisitio. Notas autem adscripsi ut praecipua mendorum genera distinguerem.

	M.	V.	
XXIII 6, 38	*usus*	*usue*	e.
	$\overset{b}{u}$*enenaturalia*	$\overset{u^2}{b}$*enenat*$\overset{ra^1.}{u}$*lia*	bc.
	naitham	*n*$\overset{p}{a}$*itham*	a.
40	*choasper*	*cohasper*	b.
	testinaret	$\overset{d}{t}$*estinaret*	a.
41	*iucundissima*	$\overset{o^2}{i}$*ucundissima*	a.
44	*proeuo*	*proe*$\overset{ii^2}{u}$*o*	a.
	conuiciis	*coninciis*	e.
45	*altere*	*a*$\overset{a^2}{l}$*tere*	a.
XXVIII 4, 22	*in hoc titulo*	*hoc titulo*	c.
	reg$\overset{i}{n}$*s miris*	*regiis miris*	b.
	inpleris	*impleris*	e.
24	*scrupulosae*	*scrupilosae*	e.
25	*aliud si*	*alius si*	e.
	ne$\overset{c}{g}$*ante*	*negante*	b.
26	*prof*$\overset{i}{u}$*sus*	*profusus*	b.
	consumpto	*consumpta*	e.
27	*turgidos*	*tungidos*	e.
	cresfonten	*cresfontem*	e.
28	*de∫idem*	*desidem?*	e.
	quidam	*et quidam*	c.
	et trulla	*et con trulla*	c.
31	*anteeaint*	*anteeain*	d.
	disc$\overset{i}{i}$*sses*	*discissi*	b.
32	*exploduntur*	*explorun tur*	e.
	si qui sibi	*si quis sibi*	d.

	M.	V.	
XXVIII 4, 32	*plebis*	*plebes*	e.
33	*aplieatos*	*applicatos*	d.
34	*doloribus*	*dolori*	c.
5, 1	*intento*	*invento*	e.
2	*opitulatum*	*oppitulatum*	d.
11	*ad extruenda*	*ad truenda*	c.
12	*die*	*diae*	e.
	sibi dari	*sibi elari*	e.
	ne nuda	*re nuda*	e.
13	*maesti*	*mesti*	e.
	ludibrio	*ludibria*	e.
	repetunt	*reppetunt*	d.
14	*apud hos*	*apud os*	d.
	appellatum	*apellatum*	d.
	si sub eo	*sub eo*	c.
	maximus	*maximos*	e.
6, 1	*instar*	*instra*	e.
	textus	*teatus*	e.
3	*quaedam*	*quaedum*	e.
4	*ferarum*	*feraraim*	de.
	re$\overset{c}{\underset{.}{u}}$erti	*reuerti*	b.
5	*dueens*	*duces*	d.
XXX 2, 7	*repe$\underset{.}{r}$teret*	*reperteret*	b.
8	*emendari*	*emandari*	e.
9	*seropulosus*	*cropulosus*	d.
10	*f$\overset{a}{u}$isse*	*fuisse*	b.
11	*grassari*	*egrassari*	d.
	adfeetabat	*adfeetabant*	d.
3, 1	*interiit*	*interii*	d.
	gratiano	*grauiano*	e.
2	*moxq. ueueris*	*moxque ueteris*	e.
	primo	*primos*	d.
3	*pertinerent*	*pereiperent*	c.
4	*condueeba$\underset{.}{n}$t*	*condueebant*	b.
	ita parebat	*ut aparebat*	e.
5	*augustus*	*augustos*	e.
	t$\overset{o}{u}$tius	*totius*	b.
4, 1	*ar$\overset{o}{\underset{.}{e}}$to um at*	$\overset{arcto2}{\text{\textit{ut roto}}}$ *um at* (*ut roto* dotted below)	ae.
2	*legationibus*	*le$\overset{c}{\underset{..}{g}}$ationibus*	a.
	imperiale	*imperiole*	e.
	humilitandam	*humilitandum*	e.

a. nota eos significavi locos quos manus altera correxit. Eam non multo recentiorem esse manu prima editores iudicarunt. Ut recte iudicaverint, id pro certo tenendum est librarios Fuldenses minime codicem antiquissimum adiisse sed suo potius ingenio indulsisse. Omnia enim monstra, quae Marburgensis sensu parum intellecto effinxerat et quae archetypo inspecto facillime emendare potuissent, intacta reliquerunt. Quaedam sane recte correxerunt: XXIII 6, 44 *proeuo* in *proelio*, XXX 4, 2 *legationibus* in *lectionibus;* alia perperam. Ita XXIII 6, 40 Gardthauseni coniectura *festinaret* pro *testinaret* propter elementorum uncialium F et T similitudinem longe praestat scripturae Fuldensi *destinaret,* quae vulgari tenuis et mediae commutationi originem videtur debere. XXIII 6, 45 sic scripserim: *magnaeque eorum partes mare rubrum latere* [*a latere* V.] *dextro contingunt laevo* [*leva* M. V.] *Persico mari conlimitant;* ita ut communi errore primae litterae vocabuli *altere* locum mutassent et postea *a* pro *o* positum esset.

b. nota ea Vaticani menda indicavi quae inde orta sunt quod vel in fragmentis nostris recte emendata neglexit vel curis secundis pessum data recepit. Codex enim Marburgensis ab iisdem librariis qui eum exaraverant, passim correctus est. Ut autem mediocri ingenio nec magna linguae latinae scientia praediti erant, archetypum autem aetate detritum non satis intellegebant, semel iterumque genuinam scripturam male immutarunt. Praeclarum exemplum est XXX 3, 5 *tutius* in *totius* depravatum. Fuldenses saepius litteras et suprascriptas et expunctas neglexerunt. Quominus autem codex post correctus esse putetur quam in eorum manibus fuerit, obstat id quod modo attuli exemplum necnon alterum XXIII 6, 38 *benenatulia.* Neque omnino inter manum librarii et emendatoris quidquam interesse deprehendes.

c. nota frequentem errorem significavi, quo duae litterae neglegentia omittuntur. Cuius Gardthausenus quoque praef. p. XVI ann. complura congessit exempla. Sunt quidam loci ad explorandam codicum recentiorum originem idonei, quorum quippe lectio vera nunc primum pateat nec coniectura facile inveniatur. Ita XXVIII 4, 22 legendum est: *nec enim in hoc titulo discrimen aliquod observatur* [*in* om. V.]; XXVIII 5, 11: *imperatore ad extruenda munimenta districto* [*ad truenda* V.]. Perraro contrarium accidit ut Fuldenses aliena adderent; aberrantibus tamen oculis praepositionem inepte repetiverunt XXVIII 4, 28: *Cicimbricus cum Gluturino et* [*con*] *Trulla.*

d. nota frequentiorem errorem indicare placuit, quo una littera vel demitur vel additur. Neque ab eodem prorsus abstinuisse Hersfeldenses documento est quod scripserunt XXVIII 4, 31 *anteeaint,* ib. 33 *aplicatos.* At eos multo maiore diligentia quam Fuldenses usos esse apparet. Qui *p* et *pp* aliquotiens commutarunt, recte quidem l. l. *applicatos* sed perperam *oppitulatum, reppetunt, apellatum* scribentes. Deinde vel prima vel ultima littera omissa peccarunt: *anteeain*[*t*], *apud* [*h*]*os*, [*s*]*cropulosus*, *interii*[*t*]. Contrarium quoque accidit ut *s* finalem male adderent XXVIII 4, 32 *si qui*[*s*] *sibi* XXX 3, 2 *primo*[*s*].

e. nota omnia ea menda comprehensa velim, quae elementis inter se commutatis originem duxerunt. Potiora sunt haec:

a et *o*	*consumpto* M.	*consumpta* V.
Gardth. p. XIIII	*ludibrio*	*ludibria*
	imperiale	*imperiole*
a et *e*	*emendari*	*emandari*
ae et *e*	*die*	*diae*
	maesti	*mesti*
a et *u*	*quaedam*	*quaedum*
Garth. p. XII	*ferarum*	*feraraim*
	areto	*ut roto*
	humilitandam	*humilitandum*
o et *u*	*maximus*	*maximos*
	augustus	*augustos*
i et *u*	*scrupulosae*	*scrupilosae*
	ita parebat	*ut aparebat*
ui et *in*	*convieiis*	*coninciis*
m et *n*	*inpleris*	*impleris*
	cresfonten	*cresfontem*
u et *t*	*intento*	*invento*
	gratiano	*graviano*
r et *n*	*turgidos*	*tungidos*
Gardth. p. XV	*ne nuda*	*re nuda*
x et *a*	*textus*	*teatus*
cl et *d*	*clari*	*dari*

Maior sane errorum pars similitudine elementorum explicatur. Nec minus intellegimus quomodo librarii litteram ex littera pingentes earum locum commutaverint e. g. XXVIII 6, 1 *instra* pro *instar* dederint. Pauca tantum restant ubi causa erroris non perspiciatur: *usue* pro *usus*, *aliud si* correctum in *alius si*, *exploruntur* pro *exploduntur*, *plebes* pro *plebis*, *pertinerent* corruptum in *perciperent*.

Finem faciam lacunarum mentione addita. Ammiani enim textus qui vocatur inde hiat quod archetypi foliorum aliquot scriptura nonnunquam ita detrita erat, ut ab Hersfeldensibus legi non posset. Qui utrum spatium accurate dimensi sint necne ambiguum videtur. Si enim hominum illorum mentem recte assequor, tantum spatium vacuum relinquebant quantum elementorum evanescentium fuerat. Sed nescio an grandiores fuerint archetypi litterae atque Hersfeldenses ita difficultatem superaverint ut spatium archetypi redderent neque ad suam pingendi rationem accommodarent. Una tantum adest lacuna, quae procul dubio expleri possit, cum p. 4, 13 *bos* in *bonum* emendandum sit; ubi spatium relictum in elementorum numerum optime quadrat. At idem in reliquas cadere lacunas temerarium esset affirmare. Certius de Vaticani lacunis iudicium proferre licebit. Quibus litterarum numerum vel dimidia vel tertia parte maiorem attribui apparet. Nec causa nos latet. Cum enim alter librarius Hersfeldensis, de quo hic sermo est, singulis versibus plus minus quinquaginta litteras tribueret, Fuldenses vero plus minus septuaginta, isti tantum

spatium vacuum reliquisse existimandi sunt quantum apud illum erat. Praeterea bis in fine versuum textum hiare non animadverterunt.

Caput IIII. De editionibus Accursii et Gelenii.

Si integer exstaret codex Marburgensis, reliqui codices omnes abiciendi essent. Cum autem fortuna tam paucas reliquias servarit, plures difficultates remanent superandae. Ac patet eam emendandi viam ingrediendam esse ut primum eorum vitiorum habeatur ratio, quae a Fuldensibus illata textui sunt. At de Hersfeldensi restituendo desperandum esset, nisi praeter Vaticanum alia subsidia praesto forent. Etiamsi enim quam diligentissime Fuldensium consuetudinem scribendi perspectam habere studueris, multa fortuita sunt et casui debentur quae minime divinare possis. Atque ipsa fragmenta nostra quamvis exiguae molis certiorem te reddunt tot egregias lectiones in Vaticano omissas esse quae coniectantem omnino fugiant. Quae cum ita sint, optime de Ammiano merebitur quicunque codicem e Vaticano non descriptum repererit. Sedulo quidem nuper Gardthausenus in libros et manuscriptos et typis excusos inquisivit. Quorum necessitudinibus extricatis complura in textum constituendum subsidia adhibere voluit. Ea tamen studiorum nostrorum condicio est ut uno folio membranaceo detecto ratiocinationes subtilissimae saepe pessum dentur. Nec dubitari potest quin nova de emendandi Ammiani principiis instituenda sit quaestio. Maximopere vereor ne codices recentiores omni careant auctoritate quam novissimus editor iis inesse iussit. Certe codex Petrinus quem tanti fecit ut multa ex eo in editione minore annotaret, iisdem vitiis ac Vaticanus inquinatus neque ullo cum primo fragmento Marburgensi coniunctus est vinculo. Diceret aliquis fragmentum brevius esse quam ut de codicum mutilorum classe quam Gardthausenus statuit, iustum feratur iudicium. Sed cum tota eius opinio artificiosior quam verior sit, certa argumenta quibus fidem nobis faciat opinanti sunt afferenda. Equidem maxime laetarer si afferret; vix puto fore ut scriptoris insignis amici tali gaudio afficiantur.

Idem vir doctus amplius disputandi occasionem praebuit. Cum enim Accursianum codicem non ex Vaticano pendere sed medium inter Vaticanum et Hersfeldensem tenere locum existimaret, a vero longius aberravit. Primum quod Accursium hominem Italum in Germania integrum Ammiani codicem nactum esse statuit, quippe quem Augustae Vindelicorum iste typis excudendum curarit (Herm. VII p. 456), suo arbitrio usus est. Nempe ipse Accursius in praefatione variarum Cassiodori, quas statim post Ammianum absolutum operis tradidit, se codicem illius scriptoris in Hispania invenisse testatur. Quidni idem Vaticani aliquod apographum ex Italia Augustam asportasse creditur? Deinde Gardthausenus iusto maiorem librariorum iusto minorem editorum ingenio reverentiam habuit. Quamquam enim Ammianum Marcellinum a Marian-

gelo Accursio mendorum quinque millibus purgatum esse operis et titulus et epilogus praedicabat, scripturae varietatem maiore ex parte ad editoris vel acumen vel licentiam revocandam esse neglexit. Verum denique est intimam inter Accursii et Gelenii editiones intercedere rationem. Quae tamen ut perspiciatur nec Tiresiae mente opus est nec sudore Aristarchi. Immo tecum reputes quaeso quo modo editiones et hodie parentur et olim paratae sint. Scilicet et tuo et typothetae commodo consules, cum antiqui scriptoris librum non ipse tua manu descripseris sed editionem iam antea excusam correxeris. Neve obliviscare librorum mercaturam lucri causa fieri librosque saepe non ob litterarum studium edi sed ob aemulationem bibliopolarum. Atque a. 1518 Ioannes Frobenius Basileensis ex recognitione Erasmi Roterodami una cum aliis scriptoribus latinis tredecim Ammiani libros publici iuris fecit ex editione Bononiensi, quae paullo ante prodierat, repetitos. Hieronymus filius dum a. 1533 idem opus secundis curis auctum evulgare meditatur, ementitum favorem ab Augustanis praereptum videt, quippe qui mense Maio eiusdem anni Ammianum mendis purgatum et libris quinque nunc primum inventis auctum venderent. Festinant operae: Accursius praefationem ad Antonium Fuggerum kalendis Aprilibus dictat, mense Maio ad librum in aedibus Silvani Otmar excusum pauca annotat; sed a Frobenio superatur, qui kalendis Iuliis praefatus eodem mense totum opus absolvit. Tale certamen ei ante oculos habendum est qui de praedictis editionibus iudicabit. Gelenium enim calamo currente usum esse et multa peccasse apparet temporis penuria pressum. Nec minus certum est virum ingenii quantumvis egregii labori haud potuisse sufficere, nisi praecedentium studia tota in usum suum contulisset. Quod ad tredecim priores libros attinet, Mommsenus Herm. VI p. 236 seq. utraque editione collata demonstravit Gelenium exemplar Erasmianum ex codice Hersfeldensi correctum typothetis tradidisse. Eundem quatuor libros sequentes simili modo ex editione Accursii repetivisse nunc luce clarius est. Sed ne quis opinionum tenax tali sententiae refragetur, nos qui rectam scriptoris emendandi viam aperire studemus, pluribus verbis utemur quam res perspicua videatur flagitare. In minutiis igitur orthographicis potissimum commorabimur, quarum natura ea est, ut originem facilius prodant. Cum enim more antiquo codices verba composita litteris non assimulatis exhiberent, editores autem Itali secundum suam pronuntiandi rationem assimularent, Gelenius saepe codicum auctoritatem tuitus est ita tamen ut multa intacta relinqueret, quin etiam formas novicias et vitiosas toleraret. Quam festinanter hac provincia functus sit, eo qui sequitur conspectu apparebit.

XXIII	6, 41	*litoribus* MVA.	*littoribus* bG.
		Rogomanius MV.	*Rhogomanis* A. *Rogomanis* bG.
	42	*Tragonice* MVA.	*Tragonica* bG.
		Cadianus MV.	*Cadiana* A. *Tibiana* bG.
		Parthy et siti MV.	*Parthi siti* A. *Parthi et Scythae siti* bG.
	43	*Moesia* MVA.	*om.* bG.
		litora MVA.	*littora* bG.

	44		*profuderit* MVA.	*fuderit* bG.
			conviciis M.	*convitiis* bAG.
	45		*conlimitant* MV.	*collimitant* bAG.
XXVIII	4, 25	(6, 5)	*adflictus* MVG.	*afflictus* A.
	26		*conpellit* MV.	*compellit* AG.
			adsciscuntur MVG.	*asciscuntur* A.
		(6, 1)	*tamquam* MV.	*tanquam* AG.
	29	(33)	*inpendunt* MV.	*impendunt* AG.
	31		*inluciscente* MV.	*illucescente* A. *inlucescente* G.
	5, 1		*ter consulibus* MV.	*ter Coss* AG.
			adpositus MVG.	*appositus* A.
		(13)	*conpertus* MV.	*compertus* AG.
	2		*inparem* MV.	*imparem* AG.
	14		*adsignare* MVG.	*assignare* A.
	15		*inpendio* MV.	*impendio* AG.
			adgressus MV.	*aggressus* AG.
			quoscumque MVA.	*quoscunque* G.
	6, 2		*adsueti* MVG.	*assueti* A.
	5		*inploravere* MV.	*imploravere* AG.
XXX	2, 11		*adfectabat* MV.	*affectabat* AG.
	3, 2		(*negotiis* MVAG.)	*negotium* MVG. *negocium* A.
			nuntiis MVG.	*nunciis* A.
	3		*inpediebant* MV.	*impediebant* AG.
			atnitebantur MV.	*annitebantur* A. *adnitebantur* G.
			inmanitatem MVG.	*immanitatem* A.
			inpacatum MVG.	*impacatum* A.
			temptaturum MV.	*tentaturum* AG.
	4		*inmane* MVG.	*immane* A.
			conloquii MVG.	*colloquii* A.
	5		*inmodestis* MVG.	*immodestis* A.
	7		*sollemni* MV.	*solenni* AG.
	4, 2		*adserente* MVG.	*asserente* A.

Plurima eiusdem generis afferre possum: e. g. XXX 2, 6 pro *hyeme* A. Gelenius cum codicibus *hieme* scripsit, alibi cum editoribus *hyberna;* pro *coelibes coelo* A. *caelibes caelo* restituit, ipse tamen XXVIII 4, 26 coniectura barbaram formam *foeminas* intulit, XXVIII 5, 11 *Reni*, alibi *Rheni*, contra codices cum b. semper *Alemanni* pro *Alamanni*, *caetera* pro *cetera* dedit. Unde orta sit talis inconstantia recte mihi videor explicasse nec posse alio modo explicari credo.

Iam vero ad aliam disputationis partem transeamus et Accursium ex codice Vaticano, Gelenium ex Marburgensi sua hausisse exponamus. Nescio an futuri sint qui spem suam fragmentis nostris delusam esse clamitent. Revera codex Marburgensis in opiniones a viris doctis conceptas parum quadrat. Quamquam enim Kiesslingius et Gardthausenus ann. phil. Fleck. 1871 p. 484. 839 ele-

mentorum numerum qui singulis versibus fuerit, recte definiverunt, atque hic etiam praef. p. XII multarum litterarum ductus perspectos habuit, in universum omnes codicem Gelenianum multo praestantiorem sibi finxerunt, quippe cui Accursii emendationes attribuerent. At dubitandi locus non est, quin membranae Marburgenses in manibus Gelenii fuerint. Cuius quidem rei etiam nunc manent vestigia. Verba enim Ciceronis ex dialogi de amicitia paragrapho 79 sumpta in codicibus XXVIII 4, 26 sic extant: *nec in bus humanis quicquam bos novunt nisi quod fructuosum sit amicos* eqs. Accursius sic mutavit: *nec in rebus humanis quicquam hos norunt.* At in Marburgensi manus, quam non tantum ego sed harum rerum peritiores saeculo sexto decimo adiudicarunt, supra scripsit *rebus bonum norunt sic.* Gelenium haec scripsisse fere certum est. In editione enim totum enuntiatum sic contorsit: *innuentes. Nec in rebus humanis quicquam bonum norunt, nisi quod fructuosum. Sic amicos tanquam pecudes eos potissimum diligunt* eqs. Mirum existimares eum non intellexisse verba esse Ciceronis — *ut Millius ait* MV. *ut Tullius ait* A. — mirum eum *sit* corrupisse in *sic*. Certe ex Accursio meliora ediscere potuisset. Ceterum cum alia annotata non sint, virum egregium in perlustrandis membranis semel animi instinctui obtemperasse existimarim. Leviora haec putes: si vero ad lectionis varietatem quam supra ex Vaticano congessimus animum attenderis, non poteris quin sententiam nostram amplectaris. Quamquam enim ab Accursio plurima quae librarii Fuldenses in Hersfeldensi codice transscribendo peccaverant, recte emendata sunt, nonnulla tamen restant quae corrigentem fugerint. Quos locos colligere placet.

XXVIII 4, 22 *in hoc titulo* MG. *in* om. VA.
25 *nec ante eius profectionem absolvit* MG.
negante eius profectionem absolvit VA.
28 *nominibus cultis quidam* MG.
nominibus cultis et quidam VA.
et Trulla MG. *et con Tr.* V. *et cum Tr.* A.
32 *si qui sibi* MG. *si quis sibi* VA.
5, 1 *gradu petebat intento* MG. *gradu petebat invento* VA.
11 *ad extruenda munimenta* MG.
ad truenda mun. V. *ad trudenda* A.
14 *si sub eo* MG. *si* om. VA.
6. 1 *instar exarsere flammarum* MG.
instra ex. fl. V. *instrumenta ex. fl.* A.

XXX 2, 10 *comitis f$\overset{a}{u}$isse Romano* M. *com. fuisse Rom.* V.
comitem fuisse Romano A.
comiti favisse Romano G.
2, 11 *adfectabat* MG. *adfectabant* VA.
3, 1 *Gratiano* MG. *Graviano* VA.
3 *(oratum) eum pertinerent* MG. *perciperent* VA.
5 *t$\overset{o}{u}$tius accessit* M. *totius* V. *totus* A. *tutius* G.

Quae inter libros manuscriptos et typis excusos intersit necessitudo, enucleasse et ex solo Gelenio scripturam codicis Marburgensis hauriri posse satis mihi videor demonstrasse. Iam quaeritur qua fide vir doctissimus codicem contulerit. Suspicio autem nascitur ex iis quae supra attulimus eum non semper eadem diligentia usum esse. Nec Gardthauseno assensus sim, qui Herm. VII p. 453 seq. textum non ita raro interpolatum esse studuit comprobare. Librarios enim et Hersfeldenses et Fuldenses saepe errasse sed minime ea linguae latinae scientia imbutos fuisse constat, ut verba obscuriora glossis additis explicare possent. Immo Gelenium et audacia et festinatione eos qui hodie editorum vice funguntur longe superasse paucis demonstrabo. Atque locos laceros omnino ab eo omissos esse, de quibus quippe sanandis desperaret, notum est: exempla praesto sunt p. 3. 4. 5. Alia quoque verba vel editorum incuria praetermissa vel parum sibi intellecta perperam scriptori abstulit. Ut falsam de interpolationibus statuendis opinionem refutem, exempla adscribam.

XXIII	6, 41	*et* om. bG.
	43	*Moesia* om. bG.
XXVIII	4, 31	*et ubi neglegentiae tanta est caries* om. G.
	6, 3	*utinovo* om. G. *ut in otio* corr. Valesius.
	4	*casuum seritatibus* M. *casu* G.
XXX	3, 3	*oratum eum pertinerent et exoratum* M.
		eum pertinerent exoratum G.

Semel aberrantibus oculis sive sua sive operarum culpa vitium gravius textui intulit, cum XXX 2, 7 scriberet: *proinde parum adeptus ea quae spe vana conceperat Sapor, ultraque solitum asperatus quod ad expeditionem accingi rectorem conceperat* [*conpererat* MVA] *nostrum* eqs. Multa plane egregium in modum emendavit: e. g. XXX 3, 1 cum apud Accursium legeret *secuturos Thecanno Graviano ascito in trabeae societatem Aequitio Consule* mutatis duabus litteris sic restituit *secuto post haec anno Gratiano adscito* eqs.; paulo post cum legeret *offertur Praefecti relatio provido gentis Illyricae clades* sic expedivit *offertur praefecti relatio Probi docentis Illyrici clades.* Alia vel maiore vel minore cum probabilitate correxit. Attamen cum editori ea statuenda sit lex ut nisi presso pede vestigia codicis legerit, veram scripturam non invenerit, Gelenius morae impatiens saepe violentius egit: e. g. XXVIII 5, 14 scribendum non erat *si . . . segetum copiam negaverit terra quemadmodum solent Aegyptii casus ciusmodi adsignare rectoribus*, sed leniore adhibita medela *terra ut solent Aegyptii casus eiusmodi summis adsignare rectoribus*; ib. 14 Accursii coniectura *fertilibus pagis* [*pacis* MV] *acceptis* praestat Gelenianae *agris.* Talium exemplorum numerum augere facile est.

Summa disputationis nostrae eo redit ut scriptura codicis Marburgensis in editione Gelenii lateat quidem sed vix ab ingeniose inventis discernatur. Primum ea quae Erasmum et Accursium secutus dedit, segreganda sunt. Tum si quid novi Gelenius primus protulerit, quaerendum est an librariorum Fuldensium vitio dandum quod codex Vaticanus discrepet. Si magnum in verbis

discrimen comparet, de coniectura agi veri simile est. Sin unus vel plures versus in Vaticano praetermissi a Gelenio additi sunt, codici debentur. Quamquam enim fragmenta nostra singulos versus a Fuldensibus omissos esse exemplis non comprobant, virum eximium a tali crimine quasi ludibundus hic illic labem scriptori adsperserit, profecto vindicant. Cum autem tempori ita consuluerit ut locos laceros plerumque non suppleret sed omitteret, quisnam credat decem versus variis libris miro artificio additos esse? Nullus ego dubito quin additamenta illa Geleniana, quorum originem l. l. Kiesslingii perspexit acumen, textui reddita typis distinguenda non sint. Sed cum haec omnia eruditioribus tractanda relinquam, finem facio.

Caput V. De codice archetypo.

Pauca de codice addam, ex quo Marburgensis fluxisse putandus est. Atque innumerabilem illam mendorum multitudinem minore ex parte librariis Fuldensibus, maiore Hersfeldensibus culpae dandam esse apparet. Plus enim damni inscitia attulit quam neglegentia. Quod ut resarciatur qualis fuerit codex archetypus quaeratur necesse est. Atque lacunarum ratione habita codicem fuisse valde vetustum temporumque iniuria corruptum Gardthausenus ann. Fleck. 1871 p. 842 seq. recte explanavit. Deinde continuam fuisse scripturam tot verbis male distinctis luce clarius redditur. Pluribus verbis utamur ut codicem maiusculis exaratum fuisse ostendamus. Cum enim librarii quid significarent singulae litterae, non raro incerti haeserint easque saepius commutaverint, ipsi emendantibus viam indicant. Ut autem de codice iudicetur haec elementorum commutatorum exempla affero.

c et g	p.	4, 1	*negante*	vel	*nec ante*		M.
		1, 14	*Cindes*	pro	*Gyndes*	corr.	G.
		7, 22	*pacis*		*pagis*		A.
		9, 13	*Sauromagis*		*Sauromacis*		A.
		10, 19	*provido gentis*		*Probi docentis*		G.
		12, 21	*legationibus*		*lectionibus*		V.
c et e	p.	2, 11	*Arteana*	pro	*Artacana*	corr.	M.
		12, 10	*aretoum*		*arctoum*		V.
		11, 17	*dicque*		*dieque*		A.
			cfr. Gardthausen p. XIII.				
e et o	p.	12, 10	*aretoum*	in	*arotoum*	mut.	M.
		11, 16	*quante*	in	*quanto*	mut.	M.
		3, 3	*caelibos*	pro	*caelibes*	corr.	A.
		4, 18	*illes*		*illos*		A.
		8, 8	*petius*		*potius*		G.
			cfr. Gardthausen p. XV.				

u et b	p. 1, 6	*uene*	vel	*bene*		M.
	4, 24	*uiuunt*	in	*bibunt*	mut.	M.
	2, 1	*batradites*	pro	*uatrachites*	corr.	b.
	2, 18	*ignabos*		*ignauos*		b.
	3, 22	*beneficum*		*ueneficum*		G.
	4, 10	*inuentes*		*iubentes?*		
	5, 12	*iuuaret*		*iubare*		V.
	10, 19	*proui*		*probi*		G.
u et d	p. 5, 23	*auloquendum*	pro	*ad loquend.*	corr.	A.
		cfr. Gardthausen p. XVI.				
u et o	p. 11, 22	*tutius*	vel	*totius*		M.
	10, 5	*praefectos*	pro	*praefectus*	corr.	M.
	5, 13	*curros*		*currus*		A.
	9, 22	*scropulosus*		*scrupulosus*		A.
	10, 14	*innudato*		*innodato*		A.
	10, 24	*ausus*		*ausos*		A.
u et li	p. 2, 16	*proeuo*	pro	*proelio*	corr.	V.
u et ti	p. 8, 6	*utinouo*	pro	*ut in otio*	corr.	Vales.
m et tu	p. 8, 8	*prouinciatu*	pro	*prouinciam*	corr.	A.
	4, 13	*millius*		*tullius*		A.
m et ni	p. 4, 22	*serapim*	pro	*serapini*	corr.	G.
n et o	p. 2, 7	*coleotes*	pro	*colentes*	corr.	b.
n et a	p. 3, 19	*optinent*	pro	*optineat*	corr.	A.
p et o	p. 3, 6	*suo remis*	pro	*supremis*	corr.	G.
p et r	p. 3, 2	*curiosos*	pro	*copiosos*	cfr.	Vales.
	4, 8	*praefectus pas*		*praefecturas*	corr.	G.
	7, 8	*pedituris*		*redituris*	corr.	G.
	8, 17	*reuerti* vel *recerti*		*receptis?*		
		cfr. Gardthausen p. XV.				
t et f	p. 1, 18	*testinaret*	pro	*festinaret*	corr.	Gardth.
	5, 12	*et fusius*		*effusius*		

Ex iis quae proposui exemplis facile intellegis codicem archetypum litteris quas dicunt uncialibus exaratum fuisse. Quibus vitiis iste inquinatus fuerit non liquet. Unum assequimur ph vulgari ratione saepe f redditum esse: 1, 8 *naftham? (naitham)* 2, 6 *fara* 3, 17 *efemeride* 4, 19 *cresfonten*. Nec certi quicquam de compendiorum usu statui potest, cum unum adsit exemplum p. 3, 13 *reuerti M. Marcellum* corruptum in *reuertimus*. Omnino ad hanc quaestionem solvendam ultra eos fines evagandum erit qui huic libello statuti sunt.

Vitiorum autem ab Hersfeldensibus consuetudine scribendi illatorum complura distinguenda sunt genera. Primum de elementorum vi saepissime erraruut: ea quae supra attuli ad similitudinem scripturae pertinent, quibus quaedam alia accedunt. Nam *ae* et *e* haud raro commutantur: 1, 6 *uene* 1, 10 *prestant* 1, 11 *conspicue* 2, 4 *que* 2, 22 *magne* 2, 23 *leua* 4, 9 *exaequias* 5, 9 *aequis* 6, 8 *patine* 6, 21 *destinate* 7, 20 *aequitum* 8, 4 *ęedibus* 8, 13 *uaeriti* 8, 21 *que* 9, 8 *q.*

11, 7 *paenetrari* 11,16 *quantoquae*. Littera y librariis insolentior videtur fuisse ita ut i ponerent 1,14 2,11. Inter *e* et *i* quoque saepius non distinxerunt. Secundo loco commemorandum est librarios finem vocabulorum corrupisse, cum sequentia spectantes litteras (1) assimularent (2) dissimularent (3) adderent (4) omitterent:

1, 5	*peritia ad*	pro	*periti ad* 3.
1, 6	*naturalia similis*		*naturalis similis* 2.
1, 10	*inter quos opibus*		*inter quas opibus* 1.
1, 13	*syromedoram amnes*		*Syromedorum amnes* 1.
1, 18	*fortes est*		*fortis est* 1.
2, 10	*residui sunt*		*residuis sunt* 4.
	genoniam moesia		*Genonia Moesia* 3.
2, 18	*insectantur degeneris*		*insectantur ut degeneres* 4.
3, 1	*quod et in*		*quod ei in* 2.
3, 4	*habentesse liberos*		*habentes et liberos* 1.
3, 5	*aliquo obseruatur*		*aliquod observatur* 4.
4, 3	*eadem incudem*		*eadem incude* 3.
5, 17	*sui si*		*cui si* 1.
6, 13	*renis urbanis*		*rebus urbanis* 1.
6, 20	*bellorem labore*		*bellorum labore* 1.
	ad morte destinate		*ad mortem destinatae* 4.
8, 5	*hae causam*		*hanc eausam* 4.
8, 15	*triduum aetatis*		*triduum mactatis* 4.
8, 17	*incensas suppellectili*		*incensa suppellectili* 3.
9, 2	*has eadem*		*has easdem* 4.
9, 23	*recte vel rectus*		*recte vel secius* 1.
10, 6	*spernent ut solebant*		*spernens ut solebat* 1.
11, 2	*qua igitur*		*quia igitur* 4.
11, 7	*cetera sui congrua*		*cetera usui congrua* 4.
11, 9	*macriano ut*		*Macriani ut* 1.
12, 11	*silentio intestino*		*silentio intestina* 1.
12, 21	*nullius uetustatis*		*nullis vetustatis* 2.

Deinde Hersfeldenses mera neglegentia lapsi sunt cum singulas vel plures litteras aut de suo adderent aut plane praetermitterent. Frequentissime et simplicem consonantem pro geminata posuerunt et falso *s* addiderunt. Haec exempla sufficiant:

1, 19	*uias sibi utile*	*vias sibi ut ille*
1, 24	*dictum fluunt sinum*	*dictum influunt sinum*
2, 2	*mediterrana*	*mediterranea*
3, 7	*quae bant*	*quae habebant*
3, 16	*lauariari arbitrantur*	*lavari arbitrantur*
3, 20	*flagitarem lestiuo*	*flagitare molestius*
4, 6	*tracturi*	*tractaturi*

4, 13	*in bus*	*in rebus*
4, 24	*teseris*	*tesseris*
5, 13	*anteeaint*	*antecant*
5, 21	*uenustas*	*venusta*
5, 23	*aplicatos*	*applicatos*
6, 10	*diseiscorum*	*discissarum*
8, 4	*pacati*	*pacati in*
8, 21	*incriminenta*	*incrementa*
9, 8	*ademptus*	*adeptus*
9, 11	*dediti*	*dedit*
11, 18	*marghinem rheni*	*marginem Rheni*
12, 1	*sacramenti et inti*	*sacramenti*
12, 14	*astudior iudicandi*	*a studio res iudicandi*

Hisce omnibus Hersfeldensium rationem scribendi prope accedere apparet ad eam quam Fuldensium fuisse vidimus. Leviora hucusque enumeravi: corruptelae supersunt, de quibus sanandis paene desperandum est. Cum enim integra vocabula perperam et addita (2,13 6,19 7,4) et omissa (1,7 11,5) esse constet, inde gravissimorum origo mendorum videtur esse repetenda. De iis accuratius disputare consilii nostri alienum est: attamen ad summas etiam difficultates superandas exordio a fragmentis Marburgensibus facto multum ni fallor iuvabit imaginem codicis archetypi resuscitare.

SCR· III NON· APR· MDCCCLXXVI

Typis Breitkopfii & Haertelii Lipsiensium.

LIPSIAE, TYPIS BREITKOPFII ET HARTELII